

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.3.24>

Чуніхіна С. Л.

кандидат психологічних наук,
заступник директора з науково-методичної роботи
Інституту соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

ETHICAL PRINCIPLES FOR POLITICAL PSYCHOLOGIST

У статті проаналізовано специфічні етичні умови діяльності політичного психолога: двоїстий характер відносин із клієнтом, особливості асиметрії влади в стосунках із клієнтом, публічний характер політичних відносин тощо. Систематизовано опис етичних дилем у роботі сучасного політичного психолога, які, зокрема, походять з узагальнених конфліктів між інтересами суспільства загалом та інтересами окремих політичних груп чи гравців, залучених до перерозподілу владних ресурсів. На цій основі обґрунтовано необхідність розроблення окремого етичного кодексу діяльності політичного психолога в Україні та окреслено його основні тематичні напрями. Представлено результати експертного опитування (N = 79) щодо етики політичного психолога. Виокремлено етичні питання, щодо яких у професійному співтоваристві вже сформований або може бути сформований стійкий консенсус, та питання, які розколюють думку фахівців чи демонструють високий ступень невизначеності, тому потребують першочергового врегулювання. Зокрема, показано, що 48% опитаних погоджуються з необхідністю розробки окремого етичного кодексу для регулювання діяльності психологів у політичній сфері, а 42% вважають, що такий кодекс не потрібен, достатньо загальних етичних засад; 56% опитаних вважають, що вимоги конфіденційності для політичного психолога є такими ж, як для будь-якого психолога, 37% упевнені, що перелік умов для порушення конфіденційності є розширеним, якщо робота психолога зачіпає інтереси суспільства. Найбільш суперечливим виявилось ставлення до правомірності складання політичним психологом на запит ЗМІ психологічного портрета політика чи можновладця з метою подальшого оприлюднення такої інформації: 32% експертів упевнені, що така інформація має бути публічною, 20% вважають, що це можна робити лише за умов, якщо фахівець міг здійснити психологічну діагностику в безпосередньому контакті з об'єктом дослідження, 33% виступають проти цього взагалі.

Ключові слова: етичний кодекс, етична дилема, політична психологія, професійна діяльність, політико-психологічна експертиза.

The article analyzes the specific ethical conditions of a political psychologist's activity: the dual nature of the relationship with the client, the asymmetry of power in relations with the client, the public nature of political relations, and more. The author describes some common ethical dilemmas in the political psychologist's activity, which, in particular, originate from generalized conflicts between the interests of society as a whole and the interests of peculiar political groups or actors involved in the redistribution of power resources. On this ground, the need to develop a separate code of ethics of a political psychologist in Ukraine is substantiated, and its main thematic areas are outlined. The results of an expert survey (N = 79) on the ethics of a political psychologist are presented. While some ethical issues meet a stable expert consensus or possibility to form the sort of accordance. However, another one splits the expert's opinion or shows a high degree of uncertainty, and therefore needs to be addressed as a matter of priority are singled out. In particular, 48% of respondents support developing a separate code of ethics to regulate psychologists' activities in the political sphere. 42% believe that such a code is not required because general ethical principles are enough. 56% of respondents believe that the requirements for confidentiality for a political psychologist are the same as for any psychologist. 37% believe that the number of conditions for breach of confidentiality should be expanded if the work of a psychologist affects the interests of society. The most contradictory was the attitude of a political psychologist to compile a psychological portrait of a politician or a powerful person at the request of the media in order to further disclose such information: 32% of experts believe that such information should be public, 20% believe that it can be done if specialist had direct contact with the object of study only, 33% object to this at all.

Key words: code of ethics, ethical dilemma, political psychology, professional activity, political-psychological expertise.

Перший підхід до формулювання етичних засад діяльності психологічної спільноти в Україні здійснено в 1990 році, коли рішенням І Установчого з'їзду Товариства психологів України ухвалено Етичний кодекс психолога з метою формування умов «високопрофесійної, гуманної, високоморальної діяльності психологів» та сприяння «більш успішному здійсненню психологами своєї професійної діяльності» [3]. Кодекс складається із 7 розділів, які регулюють такі аспекти діяльності психолога, як відпові-

дальність, компетентність, захист інтересів клієнта, конфіденційність, етичні правила психологічних досліджень, кваліфікована пропаганда психології та професійна кооперація. У 2021 році Національною психологічною асоціацією України ухвалено свій варіант Етичного кодексу психолога, який складається з 6 розділів: загальні принципи, етичні принципи (зокрема, відповідальність та компетентність), етичні норми у взаємовідносинах із клієнтом (зокрема, конфіденційність), етичні особливості

дистанційної / електронної практичної допомоги (е-консультування), етика психологічних досліджень та прикінцеві положення [4]. Хоча у своїй базі етичні вимоги до психологічної діяльності не зазнали кардинальних змін, зіставлення цих двох текстів дає уявлення про те, наскільки за ці 30 років змінилося, ускладнилося українське суспільство і, відповідно, умови професійної діяльності.

Масштаб і динаміка суспільних змін є серйозним приводом поставити питання про те, як змінилися чи мали б змінитися етичні вимоги до діяльності психологів у сфері політики, якби вони були сформульовані. Одна з небагатьох відомих нині спроб оформити етичні засади роботи політичних психологів у вигляді окремого кодексу датується 2005 роком і належить російському психологу Олександрю Юр'єву [7]. З огляду на різкий консервативний розвиток, зроблений російською політикою з тих часів, запропонована версія етичного кодексу нині виглядає дещо старомодною, спрощеною і тенденційною. Зокрема, широкий спектр професійних відносин у сфері політики в кодексі Юр'єва зводиться лише до «дослідження, проектування, формування та експлуатації психологічних конструкцій влади». Закономірним наслідком звуженого розуміння політики стає розподіл потенційних клієнтів політичного психолога на «суб'єктів політики» (лідерів політичних рухів, державних діячів та інших осіб, які утворюють та застосовують політичну владу) та «об'єктів політики» (людей і спільнот, які реагують на застосування влади). Функція політичного психолога у такому разі зводиться лише до дослідження особливостей застосування влади суб'єктами політики та реакцій на таке застосування в об'єктів політики (у вигляді змін психічних станів та поведінки). Таким чином, замість визначення принципів та засад урегулювання конфліктів інтересів, які є неодмінним наслідком політичних відносин, цей кодекс постулює умови для розв'язання таких конфліктів на користь однієї зі сторін (суб'єкта політики) майже за замовченням.

Подібна інтерпретація предмета і завдань політико-психологічної науки різко контрастує, зокрема, з представленим також у 2005 році баченням політичної психології Миколою Слюсаревським, тоді – президентом Асоціації політичних психологів України. Він стверджує про необхідність розвитку політичної психології на засадах не звуження її тематичного фокусу, а «поглиблення, сходження до сутності явищ, які вивчаються» [6, с. 6]. І оскільки «історія розвитку політичних відносин і є не чим іншим, як поступовим природошуванням суб'єктності», предметом політичної психології мають бути саме «закономірності становлення та функціонування індивідів, груп і спільнот як суб'єктів політики» [там само].

За дивним збігом обставин у тому ж 2005 році Міжнародним товариством політичної психології був виданий документ «Етика і мораль», яким санкціоновано створення Комітету з етики і моралі з метою проведення досліджень етичних засад діяльності людини, «починаючи від альтруїзму

та співпраці на одному кінці морального континууму до байдужості, відсторонення, упередженості, дискримінації, етнічного насильства та геноциду на іншому кінці, з особливим акцентом на психологічних механізмах та походження всіх форм поведінки, пов'язаних з етикою та мораллю» [12]. Незважаючи на те, що протягом наступних років до документа вносилися поправки та доповнення, він залишається скоріше спробою вивести фахівців у галузі політичної психології з-під впливу етичних дилем, утримати їх у статусі стороннього спостерігача, ніж дати чіткі рекомендації щодо численних рішень, які політичним психологам доводиться ухвалювати в умовах етичної невизначеності чи конфлікту.

Недосконалість згаданих спроб визначити етичні засади діяльності політичних психологів окремим кодексом яскраво висвітлює той факт, що політика як сфера застосування професійних знань і вмінь психологів має істотну специфіку і що визначення загальних етичних засад психологічної діяльності не зовсім достатньо для того, щоб охопити всі суттєві та значущі аспекти діяльності фахівців у галузі політичної психології.

Отже, **мета статті** – обґрунтувати необхідність розроблення етичного кодексу діяльності політичного психолога в Україні та окреслення його основних тематичних напрямів.

Аналіз останніх досліджень. Необхідність визначення етичних засад діяльності політичних психологів України у вигляді окремого кодексу, маніфесту чи простого переліку виходить із кількох причин.

Перша причина полягає в специфіці політики як сфери діяльності, яка є предметом постійних моральних суджень та оцінок. Це пов'язано з асиметрією владно-підвладних відносин, яка має, зокрема, моральний вимір, де право на домінування часто асоціюється з морально дефектною позицією («політика – брудна справа»), а підпорядкована позиція («скромність прикрашає») – з чеснотою [1]. У той самий час етичні оцінки політичних процесів та подій конструюються, принаймні в українській культурній традиції, на тлі глибоко неоднозначного, морально амбівалентного сприймання влади. Саме владній позиції адресовані надії на задоволення суспільних потреб та інтересів, тому влада та її інститути набувають «в очах підданих вигляд сильних, ефективних, психологічно привабливих» [1, с. 430]. Також варто зазначити, що залежно від значного мобілізуючого потенціалу питання етики і моралі обіймають вагомому частину змісту політики. Політичні діячі охоче ініціюють боротьбу з моральними вадами суспільства, очікуючи в такий спосіб здобути підтримку своєї політики в загалом і аморальних її складників зокрема. Однак замість одностайно схвальної реакції з боку суспільства «моральна політика» частіше актуалізує приховані в ньому ціннісні конфлікти [16]. Зрештою, в політичній діяльності постійно порушуються питання правди і неправди. Так, політика – це динамічна рівновага між частковою правдою, праведною неправдою («брехнею для блага»)

та брехнею в чистому вигляді. Отже, входячи у простір політичного, психолог змушений мати справу з численними етичними дилемами, які він не може розв'язати через їх іманентний характер. Ці етичні дилеми суттєво відрізняються від тих, що виникають у клінічній або інших видах психологічної практики та підлягають урегулюванню в професійних етичних кодексах. Тому друга причина необхідності розробки окремого етичного кодексу для політичних психологів полягає у специфіці етичних дилем, із якими вони стикаються в професійній діяльності. За результатами опитування понад 1 300 членів Американської психологічної асоціації показано, що етичні дилеми, які найбільше турбують членів професійної спільноти, стосуються питань конфіденційності (18%), подвійних або конфліктних стосунків (17%), джерел фінансування та сетингу (14%) [17]. Ці проблеми, безумовно, актуальні для політико-психологічної практики. Серед 23 категорій етично складних ситуацій, визначених за результатами опитування членів АПА, не знайшлося тих, які б відповідали змісту специфічних етичних конфліктів, із якими зіштовхуються сучасні консультанти у сфері політичної психології і які їх найбільше непокоять. У тематичній літературі обговорюються кілька типів таких етичних конфліктів.

По-перше, це проблеми, пов'язані з етикою політичних комунікацій та професійним внеском консультантів у розвиток таких комунікаційних умінь, які дають політичним діячам змогу ухилитися від відповідей на суспільно важливі запитання: маніпулятивних технік, резонерських інтерпретацій, токсичних прийомів (газлайтинг, тролінг тощо) [8]. По-друге, це готовність психологів у публічному інформаційному просторі транслювати інформацію (у вигляді експертних коментарів, блогів, публіцистичних виступів), яка ґрунтується на даних емпіричних наукових досліджень, а не їхніх особистих політичних переконаннях, або проводити чітку межу між одним та іншим [6; 15]. По-третє, це необхідність ухвалювати рішення щодо етичності використання інформації, доступної психологам через їх професійну підготовку щодо можливих слабких чи вразливих сторін особистості опонентів / конкурентів у політичній боротьбі або конкурентів клієнта, конфіденційності у відносинах політичного психолога з клієнтом [14]. По-четверте, це конфлікт між особистими переконаннями психолога та професійними завданнями, які він має виконувати згідно з контрактом [там само]. По-п'яте, це обмеженість технологічного інструментарію для розв'язання нагальних потреб спільнот, із якими професійно співпрацюють психологи [6; 10]. Безумовно, це далеко не повний перелік етичних дилем і конфліктів у діяльності політичних психологів та консультантів у просторі сучасної політики. Однак більшість із них, як можна побачити, пов'язані з етикою політичної конкуренції чи боротьби за владу, яка походить з узагальнених конфліктів між інтересами суспільства загалом та інтересами окремих політичних груп чи гравців, залучених до перерозподілу владних ресурсів [9; 13].

З цього випливає фундаментальна особливість професійної етики політичного психолога, яка стосується умов його контракту з клієнтом (клієнтами). Загальні етичні засади діяльності психолога виходять із прямолінійного та однозначного характеру його відносин із клієнтом. Такі відносини є:

- приватними (зачіпають інтереси лише однієї особи, якщо це не оговорено особливими умовами контракту);

- асиметричними (передбачається, що можливості психолога позитивно чи негативно вплинути на обставини життя клієнта є істотно більшими, ніж навпаки; психолог має більше влади відповідальності щодо клієнта) [3; 4; 11].

Контракт політичного психолога з клієнтом такої прямолінійності не має, він є двоїстим чи двозначним за своєю суттю. Такі професійні взаємини не є приватними в тому сенсі, як це можливо в інших сферах психологічної практики, політика є сферою публічних відносин. Друга принципова відмінність полягає в тому, що асиметричність влади всередині такого контракту є або значно менш вираженою, або має зворотний характер: клієнти політичних психологів часто мають більше влади (реальної чи символічної), тому питання потенційної шкоди, яка може бути завдана одній зі сторін цих професійних відносин, мусить мати певні застереження для захисту інтересів як клієнта, так і психолога. Третя важлива особливість контракту стосується подвійної ролі консультантів: вони самі виступають у ролі клієнтів або потенційних клієнтів тієї політики, яка проводиться чи буде проводитися їхніми теперішніми наймачами. Проблема подвійного рольового статусу психолога (як професіонала і як громадянина) може бути повністю знятою в контракті з клієнтом лише за умови їхньої належності до різних доменів громадянства.

Отже, нині існує очевидна потреба в етичному врегулюванні професійної діяльності психологів у просторі політики на основі окремого етичного кодексу.

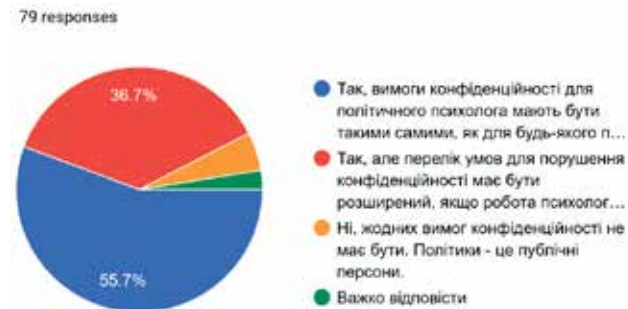
Виклад основного матеріалу дослідження.

Для попереднього визначення переліку та ступеня актуальності етичних дилем, із якими стикаються в роботі професіонали в галузі політичної психології в Україні та окреслення напрямів розробки проекту Етичного кодексу політичного психолога, проведено експерте опитування методом анонімного онлайн-анкетування за розробленим авторкою опитувальником, який складався із 17 запитань (12 тематичних і 5 – на з'ясування соціально-демографічних даних), зокрема двох відкритих. В опитуванні взяли участь 48 жінок і 31 чоловік, зайнятих у сфері практичної психології, політичного консалтингу, академічної діяльності, медіа. Понад 6% опитаних мають ступінь доктора наук, 44,3% – доктора філософії (кандидата наук), 36% – магістра, 10% – бакалавра. 30% опитаних є членами Асоціації політичних психологів України. Опитування проводилося з 30 вересня до 11 листопада 2021 року.

Результати опитування дають змогу виокремити етичні питання, щодо яких у професійному

співтоваристві вже сформований або може бути сформований стійкий консенсус, та питання, які розколюють думку фахівців чи демонструють високий ступень невизначеності, тому потребують першочергового врегулювання. Думки експертів розділилися щодо головного питання – необхідності створення окремого етичного кодексу для регулювання діяльності психологів в політичній сфері: 48% вважають, що такий кодекс безумовно потрібен, 42% – що не потрібен, а достатньо загальних етичних засад. Зокрема, це стосується умов конфіденційності у роботі з клієнтом, якщо в ролі клієнта виступають публічні суб'єкти (політики чи політичні партії): 56% опитаних вважають, що вимоги конфіденційності для політичного психолога є такими ж, як для будь-якого психолога. У той самий час понад третина експертів (37%) упевнені, що перелік умов для порушення конфіденційності має розширений, якщо робота психолога зачіпає інтереси суспільства.

Чи має політичний психолог дотримуватися вимог конфіденційності у роботі з політиком або політичною партією?

Понад половина опитаних (59,5%) вважають, що політичний психолог не може використовувати свої знання та вміння з метою маніпулятивного впливу на третю сторону в інтересах замовника, оскільки це професійне зловживання. А якщо йдеться про професійне зловживання політичного психолога з метою завдання моральної або іншої шкоди третій стороні в інтересах замовника, то це вважають неприйнятним понад 82% респондентів.

Чи може політичний психолог використовувати свої знання та вміння з метою завдання моральної або іншої шкоди третій стороні в інтересах замовника (клієнта)?

Менш одноставними виявилися відповіді на запитання про те, чи може психолог працювати з політиком або політичною силою, сповідуючи відмінні від них або навіть протилежні політичні погляди. 38%

опитаних упевнені, що може, оскільки професіонал має бути неупередженим. Ще 30,4% теж не заперечують такого співробітництва, проте визнають, що ідеологічні розбіжності можуть негативно вплинути на якість роботи. І 21,5% експертів вважають, що така співпраця є неетичною.

Чи може психолог працювати з політиком або політичною силою, сповідуючи відмінні від їхніх або навіть протилежні політичні погляди?

Найбільш суперечливим виявилось питання щодо правомірності складання політичним психологом на запит ЗМІ психологічного портрета політика чи можновладця з метою подальшого оприлюднення такої інформації. Третина експертів (32%) упевнені, що така інформація має бути публічною, тому політичні психологи цілком можуть задовольняти відповідні запити ЗМІ. Ще 20% вважають, що це можна робити лише за умов, якщо фахівець мав змогу здійснити психологічну діагностику в безпосередньому контакті з об'єктом дослідження. Інша третина опитаних (33%) заперечують проти цієї можливості: 13% – через те, що така інформація може бути використана з метою недобросовісної конкуренції і 20% – через те, що така інформація має бути приватною.

Чи може політичний психолог на запит ЗМІ скласти психологічний портрет політика чи можновладця з метою подальшого оприлюднення цієї інформації?

Опитування висвітлює ще один аспект професійної діяльності політичних психологів, який може бути джерелом низки конфліктів, зокрема етичних. Йдеться про певну неузгодженість уявлень між сферами професійної діяльності і соціальної відповідальності політичних психологів, притаманну рівною мірою і представникам професії, і експертам, що належать до інших професійних галузей. Як можна побачити з даних, викладених у таблицях 1 і 2,

професійна діяльність політичних психологів, на думку учасників опитування, передбачає безпосередню і конкретну взаємодію з політичними лідерами, державними діячами (консультування, навчання, психологічна експертиза тощо). Взаємодія із суспільством також є важливим складником професійної діяльності, однак вона або стосується опосередкованих форм контакту (опитування, дослідження), або націлена на досягнення абстрактних та важковимірвальних цілей (забезпечення соціальної стабільності, управління масовою поведінкою).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «На Вашу думку, які питання мають належати до сфери професійної діяльності політичного психолога (зазначте усі можливі варіанти)?» (у %)

Консультування політичних лідерів і державних діячів	79,2
Дослідження громадської думки	71,4
Становлення ефективного політичного лідерства	68,8
Психологічна експертиза кандидатів на високі державні посади	68,8
Забезпечення соціальної стабільності та громадянського миру психологічними засобами	66,2
Управління масовою свідомістю та поведінкою	63,6
Супровід передвиборних кампаній	63,6
Відносини громадянина і держави	61,0
Розвиток громадянської компетентності	61,0
Формування ефективних політичних інститутів	59,7
Формування національної та громадянської ідентичності	55,8
Протидія корупції та політичного шахрайства психологічними засобами	55,8
Розв'язання конфліктів між різними людьми та групами	49,4
Протидія екстремістській та терористичній діяльності	33,8
Свій варіант	5,2
Нічого з переліченого	0,0

Саме консолідація суспільства разом зі сприянням громадянському дорослішанню засобами психологічного просвітництва та психоедукації накладається у вигляді соціальної відповідальності політичних психологів як ними самими, так і сторонніми експертами. Така очевидна невідповідність сфери застосування зусиль, з одного боку, та очікуваних результатів – з іншого, може вкрай негативно впливати (вочевидь, впливає) на етичні умови професійної діяльності політичних психологів та її ефективність, зміцнення професійної репутації серед суспільного загалу, перспективи розвитку цивілізованого ринку професійних послуг і професії політичного психолога як такої. Тому зусилля, спрямовані на розробку етичних засад діяльності політичних психологів, мають призвести не лише до

утворення алгоритмів успішного розв'язання професійних дилем чи конфліктів, а й до більш точного визначення вимог, цілей та обмежень професійної діяльності.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання «У чому полягає соціальна відповідальність політичного психолога (оберіть не більше 3 варіантів відповідей)?» (у %)

Сприяти громадянському дорослішанню суспільства засобами психологічного просвітництва та психоедукації	64,6
Сприяти консолідації суспільства та розв'язанню гострих соціально-політичних суперечностей	62,0
Використовувати знання та вміння завжди і суто в інтересах суспільного блага	45,6
Сприяти зростанню професійної компетентності політиків, державних та громадських діячів за допомогою вдосконалення soft-skills	45,6
Сприяти гармонізації особистості політиків, державних та громадських діячів, формуванню більш здорового способу соціальної взаємодії	36,7
Робити внесок у розбудову стійкої національної ідентичності та патріотичних настанов	16,5
Сприяти підтриманню соціальної стабільності та злагоди	13,9
Важко відповісти	2,5

Наведені результати, безумовно, не можна вважати репрезентативними, вичерпними та остаточними, зважаючи на обмежену вибірку опитування, неповний перелік запропонованих питань та недосконалість їх формулювань. Результати засвідчують наявність у середині професійного співтовариства актуального запиту на всебічне обговорення етичних аспектів діяльності політичних психологів, значущість яких, очевидно, виходить далеко за межі вузької професійної дискусії. Наступним кроком має стати більш детальне та масштабне дослідження етичних засад діяльності політичних психологів методами репрезентативного опитування, фокус-груп, case-studies.

Висновки з проведеного дослідження. З огляду на наявність особливих і суттєвих умов професійної діяльності психолога у сфері політики, постає необхідність її етичного врегулювання на основі окремого кодексу. Етичний кодекс політичного психолога має враховувати такі особливості професійної діяльності, як залученість фахівця до низки іманентно притаманних політиці етичних дилем; публічний характер політичних відносин і, відповідно, клієнтського контракту; специфічні умови, пов'язані з асиметричністю влади всередині такого контракту; подвійний рольовий статус психолога (як професіонала і як громадянина). Експертне опитування за участю 79 фахівців у галузі психології, політичного консультування, академічної діяльності, медіа засвідчило, що запит на формулювання

окремих етичних засад діяльності політичних психологів в Україні є досить високим. Особливо це стосується таких етичних дилем, як право психолога надавати психологічні характеристики публічним діячам (створювати психологічні портрети політи-

ків на запит ЗМІ з метою їх подальшого широкого оприлюднення), умов збереження конфіденційності у відносинах психолога і клієнта, впливу власних політичних чи ідеологічних уподобань психолога на ефективність його професійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васютинський В.В. Інтеракційна психологія влади. Київ, 2005. 492 с.
2. Горбунова В.В. Етичні дилеми у практиці психологічної допомоги. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 8. С. 3–5.
3. Етичний кодекс психолога *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа і спеціальних в юридичній практиці*. Київ, 1990. URL: <https://expertize-journal.org.ua/attachments/article/228/Етичний%20кодекс%20психолога.pdf>
4. Етичний кодекс психолога Національна психологічна асоціація України. Київ, 2021. URL: https://e4aa8a2e-9b2c-4ba5-b782-54e23260c5ea.filesusr.com/ugd/86d9b8_91576161f5464bc2a8b1fa49dc327fd4.pdf?index=true
5. Климчук В.О. Ціннісні засади побудови системи психологічної етики. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*. Київ : Главник. 2005. Вип. 26, Том 2. С. 278–281.
6. Слюсаревский М.М. Політична психологія сьогодні: виклики, «хвороби зростання» та шляхи їх подолання. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць*. Київ : Міленіум, 2005. 4. С. 3–15.
7. Юрьев А.И. Этический Кодекс политического психолога. Тезисы доклада на Третьем Всероссийском конгрессе политологов «Выборы в России и российский выбор» Москва, 28–29 апреля 2003 г. URL: <http://www.yuriev.spb.ru/science/etik-codex-doklad>
8. Brown A. An Ethics of Political Communication. Routledge, 2021. 442 p. 10.4324/9781003207832
9. Del Percio S., Shur O. The Ethical Responsibility For Consultants In This Moment. *Campaigns and elections*. 12/14/2020. URL: <https://campaignsandelections.com/industry-news/the-ethical-responsibility-for-consultants-in-this-moment/>
10. Dutt A., Kohfeldt D. Towards a liberatory ethics of care framework for organizing social change. *Journal of Social and Political Psychology*, 2018. 6(2). P. 575–590. URL: <https://doi.org/10.5964/jsp.p.v6i2.909>
11. Ethical principles of psychologists and code of conduct American Psychological Association. 2017. URL: <https://www.apa.org/ethics/code/ethics-code-2017.pdf>
12. ISPP Ethics and Morality. *International Society of Political Psychology*. 2005. URL: <https://ispp.org/about/isppethics/>
13. Kronick R., Cleveland J., & Rousseau C. “Do You Want to Help or Go to War?»: Ethical Challenges of Critical Research in Immigration Detention in Canada. *Journal of Social and Political Psychology*, 2018. 6(2). P. 644–660. URL: <https://doi.org/10.5964/jsp.p.v6i2.926>
14. Loge H.A Call to Teach Ethics in Political Communication. *Media Ethics*. 2020. Vol. 31, № 2. URL: <https://mediaethicsmagazine.com/index.php/browse-back-issues/214-spring-2020-vol-31-no-2/3999304-a-call-to-teach-ethics-in-political-communication>
15. Martel M.M. The Ethics of Psychology’s Role in Politics and the Development and Institution of Social Policy. *Ethics & Behavior*. 2009. 19:2, P. 103–111, DOI: 10.1080/10508420902772694
16. Nicoletti N. P., Delehanty W. K. (Im)Morality in Political Discourse?: The Effects of Moral Psychology in Politics. 2017. (pp. 81–117). URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-61849-4_6
17. Pope K., Vetter V. Ethical Dilemmas Encountered by Members of the American Psychological Association: A National Survey. *The American psychologist*. 1992. 47. 397–411. 10.1037/0003-066X.47.3.397.